

ДО ПРОБЛЕМИ ГОЛОВНИХ КОНЦЕПТІВ ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

О.В. Аксютіна

Стаття присвячена дослідженню проблеми основних концептів етнолінгвістики і відносин між цими феноменами. Автор розкриває взаємозв'язок між ними у послідовності: етнос і культура, культура і мова, етнос і мова; розглядає співіснування цих явищ на території Сполучених Штатів Америки.

На сучасному етапі розвитку науки нагальною є необхідність комплексного вивчення мовних та соціокультурних процесів в їх функціональній взаємодії. Доцільність цього підходу зумовлена, зокрема, неможливістю осмислення мовних явищ у відриві від умов функціонування суспільства, розвитку його культури.

Метою цієї роботи є визначення концептів «етнос», «культура», «мова» і розкриття відношень між цими феноменами у такій послідовності: етнос - культура, культура – мова, мова – етнос на прикладі багатонаціонального суспільства Сполучених Штатів Америки.

Основною складовою етносу є культура, етнос не може існувати без цього явища. А одним з проявів культури, одним із важливіших «компонентів» культури є мова. Для того щоб дослідити взаємовідносини в трихотомії етнос – культура – мова, необхідно перш за все визначити концепти цих явищ, встановити відношення між ними.

Незважаючи на гостроту сучасних етнічних процесів і найпильнішу увагу до них учених, дотепер немає єдиного загальноприйнятого визначення сутності етносу. Дискусії, темою яких є визначення поняття «етнос», тривають і в наш час. Найбільш адекватним визначенням є таке: *етнос* – це історично сформована на визначеній території стала сукупність людей, що має спільні, відносно стійкі особливості культури та мови, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних будов (самосвідомість), і також є фіксованою в самоназванні (етнонімі) [1, 139].

Поряд з поняттям етносу досить часто використовується поняття «етнічність» як певна категорія, що позначає існування характерних рис етнічних груп [1, 143]. Цей термін акцентує увагу насамперед на поліетнічному характері більшості сучасних суспільств. Важливу роль у вивченні етнічності відіграли праці норвезького вченого Фредеріка Барта (нар. 1928). Він показав, що етноси визначаються насамперед за тими характеристиками, які самі члени групи вважають для себе значущими і які лежать в основі самосвідомості. Він визначає *етнічність* як форму соціальної організації культурних відмінностей [2, 42].

Щоб простежити зв'язок етносу з культурою, слід визначитися з концептом «етнічна культура». У житті індивіда можливий перехід з однієї соціальної групи до іншої, з однієї держави до іншої, але при цьому людина не може відірватися від свого етнічного коріння, яке змушує її бачити світ так, а не інакше. Тому найважливішою частиною адаптивного механізму є етнічна культура [2, 45]. Важливим елементом етнічної культури є національний характер або психічний склад етносу, який образно називають «душею народу». Національний характер не є чимось застиглим, його особливості трансформуються в історичному процесі. Він не успадковується від предків, а набувається у процесі виховання.

Культурні зміни завжди становили найважливішу частину людської еволюції, і було б помилково розглядати етноси як спільності, сформовані раз і назавжди. Ці

спільності є насамперед результатом розвитку і взаємодії культур, а нові форми культурних відмінностей мають найрізноманітніші джерела. Важко знайти етнічну спільність, що не відчувала б на собі вплив культур інших народів. Тенденція культурної глобалізації загострює інтерес до культурної самобутності. Культурне різноманіття сучасних народів збільшується, і кожний з них прагне зберегти й розвинути свою цілісність і культурний вигляд. Саме така наука, як *етнологія*, і займається тим, що описує й пояснює особливості культури, мислення і поведінку минулих і сучасних суспільств [1; 2; 3].

Дослідження співвідношення феноменів «культура» і «мова» здебільшого ускладнено відсутністю чіткого та несуперечливого визначення поняття «культура» розробленого поняттєво-термінологічного апарату. Спеціалісти нарахували не менше 600 визначень культури, але через нечіткість в інтерпретації об'єму поняття «культура», неспеціалісту непросто зорієнтуватися в дефініціях [3; 13].

В нашому розумінні феномена культури ми керувалися концепцією, згідно з якою *культура* включає в себе як елітарний аспект (образотворче мистецтво, музика, література, історія), так і масовий аспект (патерни одягу, їжі, спілкування, спорту тощо). Вона є системою духовного засвоєння дійсності, що включає в себе виробництво, розподіл та споживання духовних цінностей [4, 351], являє собою сукупність елементів, що виготовляються промисловим способом.

На нашу думку, найбільш релевантним визначенням мови з точки зору взаємовідносин між культурою і мовою ми вважаємо таке: «*Мова* – могутня суспільна зброя, що утворює націю за допомогою зберігання та передачі культури, традицій, суспільної самосвідомості визначеного мовленнєвого колективу і формує людський потік в етнос » [5, 15].

Культура існує в тісному зв'язку з мовою, і першою спробою вирішити проблеми взаємовідносин культури і мови були наукові праці А.А. Потебні, Ш. Баллі і Ж. Вандрієса. Невипадково в останній чверті ХХ століття з'явилася окрема галузь, що розглядає мовний аспект культури, – *лінгвокультурологія*. Цей напрям виник як продукт антропологічної парадигми в лінгвістиці, яку започаткував ще в ХІХ столітті В. фон Гумбольдт вперше в праці «Про відміну будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людського роду». Він сформулював положення про взаємозв'язок характеру мови і характеру народу [6, 236]. Розглядалося це питання такими мовознавцями, як В.Телія, Є. Верещагін, А. Вербицька та ін.

Як ми вже зазначали, культура і мова характеризують будь-який етнос, на якому ступені розвитку він би не знаходився. Вони об'єднують і роблять рідними членів етносу перед силами природи та перед іншими етносами. Культура і мова відрізняють один етнос від іншого, і разом з тим крізь них відкриваються способи спілкування і навіть зближення різних етносів.

Необхідно зазначити, що дуже часто визначення культури ототожнюється з визначенням суспільства, а зв'язок мови з суспільством, як відомо, вивчає *соціолінгвістика*. Ця наука займається проблемами, пов'язаними із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову. Взаємозв'язок між культурою і мовою ретельно досліджувався такими вченими як А.Д. Швейцер, Л.Б. Нікольський, В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький, С. Тер-Мінасова [5; 7]. Мова не існує поза культурою, вона відображає світобачення, менталітет етносу, його систему цінностей.

Нерозривність цих феноменів виявляється у збігу функцій, що вони виконують у суспільстві. По-перше, необхідно зазначити *комунікативну* функцію мови. Вона виділяється як базова, тому що є засобом спілкування людей. Щодо комунікативної функції у культурі, то вона забезпечує передачу етнокультурної інформації в діахронному зрізі (між поколіннями) і в синхронному (забезпечуючи просторову стабільність і культурну інтегрованість). По-друге, *пізнавальна*, або *гносеологічна*, мовна функція - засіб мислення і пізнання. Мова є носієм культурного знання, крізь мову ми пізнаємо світ.

Якщо говорити про зв'язок мови з пізнавальною діяльністю, слід згадати *когнітивну лінгвістику* - напрям, який функціонування мови розглядає як різновид пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища.

У культурі гносеологічна функція слугує для надання можливості людині створити картину світу. Вона тісно пов'язана з *сигніфікативною*, або *знаковою*, функцією. Мова і є системою знаків, у тому числі і культурних, що слугує для позначення об'єктивної та суб'єктивної субстанції. В культурному розрізі вона слугує для формування імен і назв, завдяки чому здійснюються розумові й емоційні дії людини. Якщо деяке явище або предмет не названі, не позначені людиною, вони для неї не існують. *Аксіологічна (оцінна)* функція мови слугує для відображення ментальності її носіїв. Оцінна функція культури пов'язана з існуванням системи цінностей культур. Отже, після проведення паралелі та аналізу функціонального аспекту цих двох явищ можливо побачити, як багато «точок зіткнення» мають мова та культура з урахуванням окремоті їхньої суті.

У питанні співвідношення етносу і мови в науці немає одностайної думки. Деякі вчені без спільної мови не мислять собі етносу, інші заперечують обов'язковість єдиної мови як необхідну основу виникнення етносу. Але не можна заперечити наявний зв'язок між етносом і мовою. Це спричинило до виникнення окремої науки – *етнолінгвістики*, що вивчає мову в її стосунках до етносу, а також взаємодію мовних, етнокультурних чинників у функціонуванні й еволюції мови. Розглядаючи дискусійне питання про зв'язок етносу з мовою, потрібно врахувати всі чинники, що впливають на формування етносу, одним з яких є *самосвідомість*. Це індивідуально-психологічний процес усвідомлення соціальною групою своїх властивостей, рис, ідеалів, цінностей [3, 354].

Для усвідомлення окремоті народу найголовнішу роль відіграє мова. Мова поєднує людей більше, ніж класова належність, іноді навіть більше, ніж етнічне походження. Мова – універсальне надбання людства й універсальна реальність суспільного існування. Вона не може вивчатися без знання культури народу (а культура є важливим компонентом етнічності). Тому мова може слугувати базисом для типології етносів.

Ми вважаємо за потрібне виділити мовну або лінгвістичну класифікацію етносів [3, 113], що є найважливішою в етнології, оскільки вона дає найбільш конкретне уявлення про етнічне споріднення відповідних народів, спільні джерела походження тієї або іншої культури. З огляду на етнічну спорідненість народи групуються, як правило, відповідно до принципу лінгвістичної належності.

На сьогодні окремі мови поширилися далеко за межі території їхнього походження. Разом з тим серед багатьох етнічних спільностей тільки частина розмовляє мовою, яка вважається рідною. Тому мовна належність й етнічне походження – явища неоднакові, і спільною мовою можуть розмовляти й ті народи, які мають різне походження.

Але в цілому мовний принцип класифікації зберігає своє провідне значення. В основі мовної класифікації лежать два критерії – мова й етнічна належність. Розвиток мови відбувався паралельно з розвитком культури й становленням людини. Звісно, що мова може існувати тільки в суспільстві. Виникнення суспільства і мови як засобу передачі соціальної інформації було нерозривно пов'язане з розвитком трудового процесу. Таким чином, мови пройшли настільки ж складний шлях історичного розвитку, як і етнічні спільності. І оскільки етноси й мови часто збігаються, мовна класифікація становить одну з основ виділення етнічних спільностей і встановлення їхнього походження. Вчені виділяють мономовні, двомовні і етноси, що перейшли на мову більшого етносу. Лінгвістичні дослідження відіграють дуже важливу роль в етнології. Але лінгвістична класифікація не повністю збігається з етнологічною, оскільки поняття «етнос» і «мова» не ідентичні [2, 297].

Необхідно виділити три випадки взаємовідносин між етносом і мовою. В першу чергу мова йде про ситуацію, коли один етнос обслуговується однією мовою (Італія, Німеччина). У другому випадку один етнос обслуговується декількома мовами (Канада, Швейцарія). У третьому випадку однією мовою користуються декілька етносів. Як правило, такою мовою є одна зі світових мов (world languages) – англійська, якою розмовляють, наприклад, в США, Канаді, Австралії; іспанська мова, яку використовують саме в Іспанії, Мексиці, в більшості країн Латинської Америки; французька – власне у Франції, Канаді, Швейцарії; німецька – в Німеччині, Австрії, Швейцарії. До останнього випадку належать і Сполучені Штати Америки, де англійська мова обслуговує, окрім американської нації, всі етноси, що існують на території цієї країни.

Слід відмітити домінуюче положення англійської мови в США і маргінальну роль мов національних меншин, їхню монофункціональність. Така ситуація, коли представники етносу спілкуються на рідній мові тільки з членами свого етносу, а спілкування з суспільством реалізується на англійській мові, нагадує про необхідність згадати про білінгвізм. Це співіснування двох мов в межах одного мовленнєвого колективу, що використовує ці мови залежно від соціальної ситуації й інших параметрів [7, 185].

Отже, Сполучені Штати Америки є яскравим прикладом складних взаємовідносин між етносом, культурою і мовою. Як ми вже згадували, американське суспільство є поліетнічним: основу складає нація європейського походження (Europeans, Anglos), що нараховує 198,4 млн чоловік за даними Бюро перепису населення в США за 2006 рік [8]. У той самий час національні меншини складають більш ніж третину населення Сполучених Штатів. Найчисленнішою національною меншиною є іспано-американці (Hispanics або Latinos), що мешкає на території США – 42,7 млн людей. Афро-американці займають друге місце (39,7 млн), за ними йдуть громадяни азіатського походження (14,4 млн). Чисельність індіців та корінних мешканців Аляски найнижча – 4,5 млн чоловік.

Звісно, що кожен етнос, який мешкає на території Сполучених Штатів Америки, має свою окрему культуру і свою мову, тобто якщо є етнос, то існує культура; якщо є культура – є мова. На території Сполучених Штатів можна виділити стільки етносів, скільки там культур. Таке розмаїття культур дає нам підстави згадати мультикультуралізм. Спочатку існувала концепція плавильного котла (melting pot), що мала місце у Сполучених Штатах до початку 80-х, де передбачалося злиття усіх культур в єдину. Цю концепцію витіснила інша – концепція салату (salad bowl). В салаті хоч і в подрібненому вигляді, але ж можна роздивитися компоненти. Нині виділяється третя теорія – теорія піци, чий компоненти нарізані великими шматками, вони не змішані і їх можна легко розрізнити.

Мультикультуралізм – один із аспектів, що виявляється у вимозі паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку [9]. Але критики мультикультуралізму стверджують, що як наслідок, з'являється повне зруйнування культурних підвалів, тому що подібне змішання завжди веде до усереднення.

Але якщо існує така кількість культур, то є така сама розмаїтість мов. Щоб простежити за мовною ситуацією в США, слід визначитися безпосередньо з цим поняттям. Під мовною ситуацією «розуміється відношення мови до інших мов», що проявляється в різних просторових та соціальних взаємодіях [7, 48]. В мовній ситуації Сполучених Штатів Америки мовні етносистеми, що співіснують, не є рівнозначними. Незважаючи на той факт, що *de jure* Сполучені Штати Америки існують без державної мови, *de facto* англійська мова, її американський варіант (American English) займає домінуючий статус в усіх сферах життя, а мови етносів залишаються маргінальними.

Таку мовну ситуацію сьогодні характеризують тенденції, що сягає своїм корінням в період формування нації [7, 98]. Притаманий колонізаторам погляд на корінних

мешканців Америки (native Americans) як на істот нижчого порядку поширювався і на їхню культуру, а також на мову, що з плином часу була зведена до мови побутового спілкування в межах індіанських резервацій (pueblos). Протягом всієї історії США кількість населення зростала за рахунок іміграції.

Згадаємо, що ієрархія у відносинах між етносами будувалася на базі не тільки соціально-класових ознак, а із урахуванням такої ознаки, як ступінь «американізації» визначеної групи, тобто ступінь її асимілювання. Імігранти, що прибули нещодавно, займають положення на найнижчому ступені сходів, а ті імігранти, що прибули перед ними, підіймаються вище. На верхівці з самого початку знаходилися WASP (White Anglo-Saxon Protestants) – білі протестанти англосаксонського походження. Саме ця група і її націоналізм слугували втіленням тих цінностей, на які орієнтувалися інші групи у процесі американізації. Культура цієї групи, її смаки, соціальні норми та мова ставали еталоном для наслідування. А представники імігрантських меншин завжди займали маргінальне положення в американській культурі, їхні мови завжди були маргінальними порівняно з англійською. Сьогодні на верхівці так і залишаються американці європейського походження зі своєю культурою і своєю мовою.

Серед факторів, що формують мовну ситуацію в США, в першу чергу слід виділити мовну політику «істеблішмента». Політика «американізації» національних меншин, традиційної орієнтації на англосаксонську культуру, дискримінацію та інші фактори – все це знайшло своє відображення в мовній політиці, що спрямована на зберігання домінуючої ролі англійської мови в усіх сферах соціального життя.

Підпорядковане положення мов етносів позначалося в інтерференції, що зазнавали ці мови з боку англійської мови особливо на лексико-семантичному рівні, в появі своєрідних гібридів : Spanglish – мова іспаномовного населення, Tex-Mex – мова мексиканців, що мешкають в Техасі, Wop – мова італійських імігрантів, Finglish-«американізована» мова фінських імігрантів, що перебувають на найнижчій сходинці престижної мовної ієрархії.

Ми вважаємо за необхідне згадати той факт, що 18 травня 2006 року Сенат Сполучених Штатів Америки прийняв рішення про надання англійській мові статусу «національної мови» в країні, що викликало осудження у представників багатьох партій. Зокрема, Партія Соціалістичної Рівності (Socialist Equality Party) опублікувала заяву – осудження [10], стверджуючи, що такий захід не передбачався в американській Конституції основниками держави і може розглядатися як одна з форм дискримінації з мовних ознак.

Таким чином, для того щоб простежити співвідношення етносу, культури, мови, необхідно розкрити концепти кожного з цих феноменів, дослідити відносини усередині трихотомії етнос – культура – мова у такому порядку: відносини етносу з культурою, культура у зв'язку з мовою і мова в етносі .

Сполучені Штати Америки – країна імігрантів, що являє собою яскравий приклад взаємозв'язку цих явищ. На території країни мешкає велика кількість етносів, які займають непрестижне положення порівняно з етносом американців європейського походження. Скільки етносів - стільки культур.

Отже, в країні співіснує велика кількість культур, що не є рівнозначними. Культура американців європейського походження має високий статус, культури різних етносів є маргінальними. Співіснування різноманітних культур на одній території, в свою чергу, приводить до мультикультуралізму. Звісно, якщо таке явище спостерігається на культурному рівні, то на мовному рівні існує така сама розмаїтість. Домінуючою мовою є англійська на всіх рівнях життя, а мовами етносів користуються їхні носії лише у повсякденному житті, функції мов етносів обмежені сферою користування.

Щодо подальших досліджень у цьому напрямку, то перспективним, на нашу думку, є масштабний підхід до феномена мультикультуралізму на території Сполучених Штатів Америки та його відбиття у мові.

SUMMARY

The article tackles the problem of the main concepts of ethnolinguistics and their correlation with each other. The author's attention is concentrated on the defining of these notions and on the relations of these phenomena in the United States of America.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Юрій М. Етнологія. – Київ: Дакор, 2006. – 356с.
2. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. – Санкт-Петербург: Речь, 2003. – 452 с.
3. Герд А.С. Введение в этнолингвистику.- СПб.: Изд-во С.-Петербур.ун-та, 2001. – 488 с.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. - 446 p.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб.пособие – М.: Слово, 2000. – 264 с.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: Пер. с нем.- М.: Прогресс, 1985. – 320 с.
7. Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США.- М.: Наука, 1983. - 216с.
8. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 347с.
9. [http:// edp 5285-01.sp02.fsu.edu/Ethster 1. html](http://edp5285-01.sp02.fsu.edu/Ethster1.html)
10. <http://usinfo.state.gov/journals/itsv/1204/ijsk/barone.html>

Надійшла до редакції 19 лютого 2007 р.